

BALÁZS GÉZA

Szöveg a szövegben

Intertextualitás multimedialitásban

Petőcz Andrásnak barátsággal

Gondolkodási és kommunikációs alpműveletnek, illetve jelenségnek tekinthető az, hogy a verbális és nem verbális szövegek egymásba épülnek. Egyszerűbben úgy fogalmazhatunk: a szövegek folyamatos kölcsönhatásban, kapcsolatban vannak egymással, illetve: szövegek ismeretében alkotunk új szövegeket. A szövegek egymásra vonatkozása az intertextualitás (voltaképpen szövegek közöttiség). A szövegek közötti összefüggés több szinten valósulhat meg: párbeszéd szövegei között (ilyenkor két szöveg/monológ kapcsolódik egybe), más szövegek között jelölt idézetként vagy rejtett utalásként (allúzió), vagy fordításban, forrás- és célnyelvi szövegek egymásra utaló kapcsolataként.

Élőbeszédben és irodalomban egyaránt jellemző a szövegbe idézetszerűen, vagy az idézetjelletet mellőzve beépített másik szöveg. Ez tehát a „szöveg a szövegben” jelenség.

A „szöveg a szövegben” jelenség legtisztább formája az idézet, amely bizonyos szövegtípusokban (pl. tudományos szövegek) kötelezően jelölendő. De nem is olyan egyszerű az, hogy mi tekinthető idézetnek, és mi nem. Első példám a „hármás”, részben jelölt idézetet mutatja. A szövegrészletben egyrészt idéz Michael Tomasello, a szerző (nem szó szerint, tehát nem idézőjelben, megadva a szerzőt és az idézett mű megjelenésének évszámát), másrészt van egy belső idézőjel, amely nem valódi idézet, hanem

csak *álidézet* (az álidézet rendszerint valamilyen jelentésbeli sajátosságot emel ki, ez esetben egy terminust), harmadrészt idézem én is az egész Tomasello-részletet (mivel szó szerint, az egészet idézőjelbe teszem, és megjelölöm a pontos forrást):

(1) „Golinkoff (1993) megfigyelései szerint még a legfiatalabb gyermekek is részt vesznek abban a fajta interakcióban, amit ő »egyezkedés a jelentésről«-nek nevez, amikor is a gyermek valamit érthetetlenül mond, a felnőtt megpróbálja kitalálni, mi volt az, a gyermek pedig vagy elfogadja, vagy elveti ezt az értelmezést.” (Tomasello 2002. 188–189.)

A szövegközöttiség tipikus jelensége az epigon-irodalom. Ebben az esetben az utód nem tud szabadulni a „nagy” (álidézet!) előd mondanivalójától, stílusától, és utánozza őt. A tudatos, de nem jelölt átvétel szélsőséges esetben szerzői joggal való visszaéléshez vezet.

A szövegalkotásban szerepet játszó szövegközöttiség gondolkodási és kommunikációs okokra vezethető vissza. Gondolkodásunk és kommunikációnk folyamatosan az ismétlésen, ismételtetésen alapul. Talán valami atavisztikus ösztön indít bennünket az ismétlésre: hogy ne felejtünk, s ez a gondolkodást segítő „hagyományműködés”, illetve a (kumulatív) kulturális evolúciót szolgáló „hagyománymondás” folyamata, valamint az ismétlésben nyelvi öröm (flow) is munkál. A tudatos ismételtetést mnemotechnikai okból (memorizálás, memóriapróba) is végezhetjük. A folyamatos ismételtetés legjobban a hagyományos frazémák átadásában és használatában ragadható meg. Például az ismételtetésnek köszönhető a nyelvekben szállóigéknek, állandósult nyelvi kapcsolatoknak (köztük például a bibliai szólásmondásoknak, idézeteknek) az igen nagy száma.

Egy alkotó gyakran visszatér ugyanahhoz a témához, illetve több alkotót is foglalkoztathat ugyanaz a gondolat. Ilyenkor véletlenül vagy készakarva hasonló szövegek, szövegrészletek jöhetnek létre. Ebből kiindulva beszélhetünk az idézetek-szövegek monogeneziséről vagy poligeneziséről is.

A szövegközöttiség sokféle szinten megjelenhet. A korlátozott intertextualitás valójában intratextualitás, amely azt jelenti, hogy egy motívum egyetlen kötetben, egyetlen alkotó életművében többször visszatér. Ennek egyik formája az egyetlen alkotónak több változatban megírt munkája. Pl. Móricz Zsigmondnál a *Tragédia* (1909) és az *Egyszer jóllakni* (1933) című műve. A valódi, felszínen is megjelenő intertextualitás a szó szerinti idézet. A prédikációkban például mindig a textus, a bibliai ige a kiindulási pont. Szónokok előszeretettel használnak ismert vagy nem ismert idézeteket mondanivalójuk színesítésére, előadásuk élénkítésére.

Az újabb irodalomban felbukkan az idézett szöveg egymásba épülése és sokszor jelöletlen (látens) egymásba olvadása. Ezzel a szerző a szövegek közötti sokszor valóban átláthatatlan kapcsolatot kívánja tükrözni. Nyilván sok esetben föl sem ismerjük, hogy intertextualitásról van szó. A következő példasor a magyar kultúrában sokak számára ismert intertextualításra utal:

(2) A *Halotti beszéd* jellemző kezdősorát sok szerző vette át – jelölés nélkül (hiszen mindenkinek tudnia „illik”, hogy mire rímel/céloz a szerző):

Halotti beszéd: Láttjátok feleim szümtükhel mik vogymuk. Isa pur es chomuu vogymuk...

Juhász Gyula (*Halotti beszéd*): Látjátok, feleim, hogy mik vagyunk...

Kosztolányi Dezső (*Halotti beszéd*): Látjátok feleim, egyszerre meghalt...

Márai Sándor (*Halotti beszéd*): Látjátok feleim szem'tekkel, mik vagyunk.

/ Por és hamu vagyunk...

Reményik Sándor (*Halotti beszéd a hulló leveleknek*): Látjátok, feleim, hogy mik vagyunk?

És intertextualitásnak tekinthetjük Arany János Toldijának szövegalkotó eljárását is. A Toldi-trilógia minden énekét Ilosvai Selymes Péter *A híres neves Tholdi Miklósnak jeles cselekedeteiről és bajnokoskodásáról való história* című munkájának egy-egy jellemző sora vezeti be „mottóként”. Esterházy Péter életművében intertextualitásnak tekinthető az az alkotói gesztus, hogy műveit át-, illetve újraírja. (Természetesen nem ő az első író, aki ezt cselekszi.) A *Bevezetés a szépirodalomba* (1986) című munkája több korábbi művének át-, illetve egybedolgozását tartalmazza. Művének utolsó mondata ez: „Mindezt majd megírom még pontosabban is.” A könyvhöz hatoldalnyi szerzőlistát csatol – amely szerzőktől szó szerint vagy torzított formában vett át (valóban átvett?) idézeteket. Mivel a forrásokat a szövegben nem jelölte, ez rejtett (látens) intertextualitásnak tekinthető, s kiváltó oka az írás elején említett gondolati alapművelettel (idézetes) való játék

Gérard Genette a szövegközöttiség típusait részletezi. A szövegközöttiség legáltalánosabb megnevezése nála: transztextualitás, s ennek alosai a következők:

1. Intertextualitás – egyetlen alkotó életművén belül: intratextualitás – általános intertextualitás: szó szerinti idézet, jelöletlen idézet, vendégszöveg beolvadása (átlényegülése, interiorizálása)

2. Paratextualitás: egy korábbi mű újraírása (Ilosvai Selymes Péter nyomán Arany Toldija)

3. Metatextualitás: tudományos idézet, kritika, beolvasztott idézet

4. Hipertextualitás: témák, motívumok merítése más művekből; stílusutánczás

5. Architextualitás: a műfaji, műnemi vonatkozás jelöltsége (pl. eposz)

A modern informatikai világ különösen kedvez a szövegközöttségnek. Régi és új szövegek, ráadásul verbális és nem verbális (vizuális) szövegek (szemiotikai értelemben nem nyelvi produktumokat is nevezhetünk szövegnek), irodalmi és médiaszövegek hálójában élünk, olykor vagy általában elveszítve egy-egy gondolat, téma stb. forrását, eredetét. Az interneten számos olyan szöveg jár körbe és körbe, melynek nincs szerzője: lehet, hogy valaki egyszerűen csak lemásolta valakitől (tehát ismert szerzőtől), majd továbbküldte; de az is lehet, hogy „újra kitalálta”. A szöveg pedig elkezdte élni a maga életét – immár eredeti szerző nélkül, esetleg mások által továbbköltve. Ez a jelenség leginkább a szóbeliségre, a folklórra emlékeztet bennünket.

A korábbi uralkodóan „unimedialis” (áldézet, mert teljes unimedialitás nincs) verbális szövegekre kiterjedő szövegfelfogást és szövegtipológiát a szemiotikai szövegtan magyar megalapítója, Petőfi S. János kiterjesztette a vizuális, sőt akusztikus multimediális szövegekre is. Ha ehhez hozzákapcsoljuk a kiterjesztett szövegközöttséget (transz- vagy intertextualitást), akkor immár „képközöttségről”, „hangközöttségről”, sőt „írott-szöveg-hangközöttségről”, „nyelviszöveg-képközöttségről” stb. is beszélhetünk. A „képközöttséget” a szemiotika, illetve az ikonológia/ikonográfia kutatja, de a multimediális szövegek ilyen sokoldalú (sokdimenziójú) vizsgálatára csak a szemiotikai szövegtan vállalkozott. A multimediális szövegek egyik szövegtipológiája jól mutatja a feladat bonyolultságát:

1. A verbális és nem verbális jelösszetevő önmagában teljes értékű, közel azonos jelentéssel bír.

2. A verbális összetevő domináns, de jóval kisebb terjedelmű, ezért nem választható külön.

3. A nem verbális összetevő a verbális összetevő bizonyos részéhez jelentéskiegészítőként járul hozzá.

4. A multimediális szöveg két jelösszetevője váltakozik egymással, tehát hol a verbális, hol a nem verbális jelösszetevő a jelentés kizárólag hordozója, ezért nem választhatók külön.

5. A nem verbális összetevő a jelentés létrehozása szempontjából domináns, de jóval kisebb terjedelmű, ezért nem választható külön.

6. A verbális összetevő a nem verbális összetevőnek bizonyos részeihez járul hozzá jelentéskiegészítőként.

Az informatikai társadalomban megváltozik a szövegekhez való viszonyunk. Korábban a szövegek csak a szóbeliségben és az írásbeliségben éltek. Az írásbeliségben élő szövegeket könyvekben, könyvtárakban tároltuk. Az interneten elérhető adatbázisok, szövegtárak, illetve a megvásárolható hordozóeszközök, illetve adattárak a szövegek tárolásának újszerű gazdaságos, jóval kevesebb helyet igénylő módjai. Az adathordozók egyszerűsödnek és egyre nagyobb kapacitásúak: a cd egyszerű kompaktlemez (vagy sugárlemez), a cd-rom (compact disk – read only memory) a programok és adatok tárolására alkalmas csak olvasható adathordozó, az újabb nagyobb kapacitású dvd (digital versatile/video disc) több rétegben, digitális képeket is tartalmazó adathordozó. Folyamatosan nő a legkisebb adathordozók, a pendrive-ok (tolltárak, tollmeghajtók) memóriatartalma is.

Több mint tíz éve, 1998-ban megdöbbentő volt, hogy egyetlen, tenyérben tartható cd-n könnyűszerrel elfér a magyar líra 50 klasszikusának összes – mintegy 10 ezer – verse (Verstár '98, Arcanum Adatbázis), sőt sok vers egy kattintásra meg is szólal. Egy ugyanekkora nagyságú dvd-n „teherautónyi” szöveg, kép tárolható. Például az említett 50 költő összes versén túl Ady Endre, Mikszáth Kálmán, Jókai Mór összes prózai műve, a Shakespeare-összes, 444 íróportré Hegedüs Gézától, 20 000 bölcsesség-idézet Kristó Nagy Istvántól, a *vizsolyi biblia* és egy modern bibliafordítás számos vallási lexikkal, a 16 kötetes *Pallas Nagy Lexikona*, a *Pannon Enciklopédia*, az *Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen* 22 kötetes sorozata... (Arcanum DVD könyvtár I.).

A helyigényen túl kulturális és nyelvi szempontból az e-könyv (elektronikus könyv) és a digitális könyvtár további többletet ad az informatikai filológusnak. A digitális könyv(tár) előnye, hogy benne tetszés szerint kereshetünk adatokat, idézeteket, neveket. Ha pl. egy szó első előfordulására vagyunk kíváncsiak, a rendelkezésünkre álló adattárakban néhány másodperc alatt kideríthetjük az összes előfordulást (természetesen csak a digitalizált anyagra érvényes ez a módszer). Az informatikai világ új távlatokat nyit a bölcsészettudományok számára, egyúttal új veszélyeket is, amennyiben eltűnik a „kézirat”, s hovatovább nem tudjuk, hogy mi tekintető eredetinek, elsőnek, mi pedig változatnak, hamisítványnak. Kicsit emlékeztet ez a középkor kéziratos, másolati kultúrájára. Azonban a „felgyorsult világ”, az óriási információmennyiség, a befogadás sebességének növekedése további bizonytalanságokhoz vezet.

A számítógépes szövegvilág az intertextualitást meghaladó jelenségét hipertextualitásnak nevezzük. A hipertextualitás fő jellemzője az, hogy a szövegeknek gyakorlatilag nincs elejük és végük, egymásba kapcsolódnak, összefonódnak, egyik szövegből a másikba átugorhatunk élőkapcsok (linkek) segítségével. A hipertextualitás voltaképpen az írás elején említett

gondolkodási és kommunikációs alpművelet informatikai megfelelője. Ha úgy tetszik, akkor azt is mondhatjuk, hogy az informatikai világnak ez a jellemzője a gondolkodási folyamatainkat tükrözi.

A számítógépes technika nyomán az informatikai szövegvilág új nyelvi létmódot, új, multimediális szövegtípusokat, művészetet, bölcsészetet, informatikát teremt. Az új technika nagyon sok segítséget nyújt az információk továbbításában, keresésében, a filológiai „nyomozásban”. Úgy gondoljuk, hogy a hagyományos lineáris ismeretszerzésre, lexikai tudásra továbbra is szükség van. Ezt főleg a ma 40–60 év közöttiek értik a legjobban, mert fél lábbal a literális, fél lábbal az informatikai kultúrában vannak, s ismerik, alkalmazni tudják mindkettőnek az erényeit. Különös tekintettel gondolok itt az intertextualitásra, az információk közötti keresésre, valamint az információk kiválasztására és értékelésére.

Az inter- vagy transztextualitás átalakulásának, informatikai világba kerülésének véleményem szerint nem csak pedagógiai, hanem kulturális, nemzeti, sőt akár evolúciós következményei is lehetnek. A művészet, az irodalom nagyon nagy segítséget nyújt a megváltozott világban való eligazodásra is.

Az írásban felhasznált és emlékezetből elhívott szerzők és főbb műveik:

BALÁZS Géza, 2007. *Szövegantropológia. Szövegek többirányú megközelítése*. BDF, Szombathely, Inter, Budapest.

CSEPELI R. Zoltán, 2007. *A multimediális szövegek sensusalapú tipológiájának bemutatása*. 45–55. In: Balázs Géza–H. Varga Gyula szerk.: *Szemiotika és tipológia. A komplex jelek kutatása*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest, Líceum Kiadó, Eger, 2007.

PETŐCZ András, 1988. *A jelentés nélküli hangsor*. Szépirodalmi, Budapest.

PETŐFI S. János, 2004. *A szöveg mint komplex jel. Bevezetés a szemiotikai-textológiai szövegszemléletbe*. Akadémiai, Budapest, 2004.

SZIKSZAINÉ NAGY Irma, 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Osiris, Budapest.

TOMASELLO, Michael, 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris, Budapest.

